

קיצתית חנה בארמית תורגמה מערבית-יהודית בגדאדית

יצחק אבישור

העוקב אחרי פירסומי פרופ' יונה צבר שמח לראות שאכן קם לעדת יהודי התר-גום מתוכה גואל ללשונה וספרותה, החי את חייה ודובר את ניכיה. לאחרונה פירסם פרופ' צבר את 'קיצתית חנה – סיפור חנה ושבעת כניה בארמית שבפי יהודי כורדיסטאן', ואף תירגמה לעברית והוסיף לה מבוא והערות.¹ להלן אגע בכמה קביעות במבוא לקינה זו, כדי להע-מיד דברים על דיוקם.

פרופ' צבר ציין שיש שלושה נוסחים ל'קיצתית חנה', ובחר להביא מתוכם את גירסת זאכו, כיוון שנראתה לו 'מקורית ביותר', ומיוחדת בכמה פרטים של צורה ותוכן.² לדעת צבר, המעבד-המתרגם של הקינה האפית הזאת הוא יהודי מכורדי-סטאן, שליקט מקורות מדרשיים ו'הו-סיף הרבה נופך מן החיים בכורדיסטאן, או מוטיבים מסי-פוריים עם כורדיים' (ההדגשה שלי, י"א).³ ואף זו, 'הצורה האפית של הסיפור וגם העיבוד הכללי של תוכנו הם בהתאם למסורת ממושכת של יהודי כורדיסטאן לגבי סיפורים ואגדות מיקראיים ומידר-שיים'.⁴ בהערותיו שבמבוא ובביאוריו ייחס צבר עניינים ומוטיבים רבים לרקע

היהודי-כורדי, כמו: ההבטחה לנערים למנותם וזירים אם יצייתו לו, עיני האם הנוטפות דם במקום דמעות, הכינוי 'יהודי שלי' ועוד.⁵ אולם אין מחבר המאמר מציין מהו זמנו של תרגום הקינה שהוא מפרסם. בעניין זה ישנם במאמרו שני רמזים הסותרים זה את זה. לאחר שצויין ששם המתרגם-המעבד, שמואל ברוך, רמוז באקרוסטיכון,⁶ נאמר: 'כנראה הוא המעתיק של כתב-יד ב';⁷ ומדברים אלה אין אנו יודעים, אם שמואל ברוך הוא המתרגם-המעבד את המידרשים לקינה המחורזת, או אינו אלא רק המעתיק מכתב-יד. בהמשך המאמר קובע מחברו כי 'כתב-היד השני הועתק בידי חכם שמואל ברוך מכתב-יד של אביו, ומפנה אותנו אל ההערה הנזכרת לעיל. לגבי כתב-היד האחר, כתב-יד א, שביסוד פירסומו של צבר, קובע הוא ש'כתב-היד הועתק בידי חכם חביב עלואן איש ירושלים ומצוי ברשותו, וכבית-הספרים הלאומי מצוי תצלום כתב-היד'.⁸ מדברים אלה מתקבל הרושם שמדובר בהעתקים של כתב-יד עתיקים.

4 ראה עמ' 83, הערה 7; עמ' 86, הערה 19; עמ' 76, הערה 22, 24; עמ' 88, הערה 27; עמ' 98, הערה 60.

5 שם, עמ' 83.

6 שם, הערה 5.

7 שם, עמ' 84.

1 פעמים, 7 (תשמ"א), עמ' 83-99.

2 שם, עמ' 83.

3 שם, עמ' 84.

ואלה הראיות לכך שהקינה בארמית שפירסם צבר היא תרגום ולא מקור: (1) לעומת קדמותה היחסית של קינה זו בערבית-יהודית בגדאדית, הן בכתב-יד והן בדפוסים, הרי התרגום הארמי שלפנינו נעשה לכל המוקדם לפני 50 שנה.

(2) אין אנו צריכים לחקירות מופלגות כדי לגלות את שם מתרגם הקינה, כיוון שזה מצויין בהערה במאמרו של צבר, המוסכת על 'מעתיק' הקינה. שם אומר שמואל ברוך בהקדמה לספר 'טעמי המצוות': 'העתקתי ככתב ידי מהכתב ידו של אבא ז"ל'; ולעניין הקינה על חנה ושבעת בניה הוא אומר בהמשך: 'ועל ספר זה הוספתי בתרגום שלי את קינות תשעה באב'¹⁰ (ההדגשה שלי, ו"א). עדות נוספת לכך נמצאת באקרוסטיכון של הקינה, שהוא בסדר אל"ף-כ"י"ת שלם ובסופו 'שמואל ברוך חזק'. הכיצד ישבץ מעתיק את שמו בתוך קינה שחיברה או תירגמה אחר?

(3) בדיקה מפורטת בלשון הארמית של הקינה מראה שאין היא מקורית, וניכר בה שהיא לשון תרגום; דבר זה בולט בעניינים אחדים:

(א) הקינה במקורה, כאמור לעיל, נקראה בציבור בכתב-הכנסת בתשעה באב. בכל כתב-היד ובכל הדפוסים של קינה זו

בדיקת קביעות אלה ביחס למקור הקינה, לרקעה ולמתרגמה-מעתיקה מראה, שהללו חפוזות במקצת. שכן קינה זו שפירסם צבר לא נתחברה בידי יהודי מכוורדיסטאן אלא היא תרגום קינה ערבית-יהודית של יהודי בגדאד. קינה זו היא אחת היצירות המפורסמות ביותר בקרב יהודי עיראק, והיא נקראה בציבור בכתב-הכנסיות בתשעה באב, וחרוזים רבים ממנה שגורים בפיהם.⁸ אין יודעים מתי נתחברה הקינה, אך היא נמצאת במתכונת של 'קינה אפית' מחורזת בכתב-יד יהודי-בבלי שהעתקתו היא משנת תקצ"ו (1836), הוזה לזו שביסוד התרגום לארמית שפירסם צבר בשינוי פרטים קטנים. קינה זו כתובה בלהג יהודי בגדאד וכוללת שלושים ושלושה בתים, כמספר הבתים בקינה הארמית שפירסם צבר. כתב-יד רבים של קינה זו נמצאים במקור מות רבים בארץ ובעולם, וככל הנראה היא נדפסה לראשונה בשנת ת"ר (1840) בכתב-דפוס בליוורנו, כיוון שלא נוסדו עדיין בתי-דפוס עבריים בבגדאד, ואחרי-כן נדפסה במהדורות רבות בהודו ובבגדאד. אחר עליית יהודי עיראק לארץ-ישראל יצאו מהדורות נוספות שלה בירושלים. קינה זו אף נהגה בסוריה, במצרים, בארץ-ישראל, בעדן, בלוב, בתוניסיה, באלג'יריה ובמארוקו — ונדפסה בארצות אלה בלהגים הערביים-יהודיים המדוברים בהן.⁹

8 הוזה מה שהעירתי במאמרי, 'הספרות העממית של יהודי בבל בערבית, יהודית' פעמים, 3 (תש"ם), עמ' 84.

9 על כתב-היד והדפוסים כתבתי בפירוט במחקרי על 'קצת חנה' בערבית-יהודית שיתפרסם במקום אחר. חלק מהדפוסים צויין בספרו של א' יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, א, ירושלים תרצ"ז. ושם נרשמו שתי המהדורות שיצאו בחלב, בשם 'חרכב בית המקדש קצת חנה קצת ירמיה קצת זכריה' (ראה שם, עמ' 43, 44, סימן 20,

25). בחלק השני של ספרו של יערי, 'ירוש-לים ת"ש, נרשמו המהדורות שיצאו בכלכתה (ראה שם, עמ' 34, סימנים 47, 48). על המהדורות שיצאו בבגדאד ונרשמו על-ידי יערי ראה שם (עמ' 122-128, סימנים 111, 112). הקינה נדפסה בבגדאד גם בשם 'קצת חנה זכריה' (ראה יערי, שם, עמ' 150, סימן 240). על כתב-היד, ראה לעת עתה S.D. Sassoon, Ahal Duda, Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts, London 1932 (מפתח).

10 צבר, שם, עמ' 83, הערה 5.

חלאלי, ותרגומו: 'אמר המלך קחו את הילד הכופר והרגוהו בחסותי וברשותי. המתרגם לארמית השתמש בצירוף ארמי ההולם את ההקשר ודילג על שתי המילים בתרגומו: 'מרי חכומא דיקטלוליא אוהא כפורא מויריכלי לישאניה אלי. צבר מתרגם צירוף זה לעברית ('אמר המלך מהר הרגוהו זה הכופר האריך לשונו עליו), ומעיר על הצירוף הארמי, שהוא 'ביטוי נפוץ כסיפוריים כורדיים, ומשמעו להיות חצוף ועז-פנים'. בפעם השנייה מופיע הצירוף הערבי בסוף הבית השישי, וגם כאן נקט המתרגם לשון איד-יומאטית ארמית מקורית: 'ולא סואיתי כ'אייוך': 'ואל תשבע את חייך', היינו 'תמות בחצי ימך'.

(ג) נסיונו המוצלח של המתרגם לארמית לתת את תרגומו בחרוזים כמקור הערבי-יהודי הביאהו להוסיף דברים שלא היו במקור, או לשנות דברים לצורכי החריזה. אציין רק דוגמה אחת מרבות, המעידה שלפנינו תרגום ולא מקור. בבית עשרים ושבעה נמצא הצירוף בערבית-יהודית 'לא תעבד כשב וחג'אר', שאיננו אלא תרגומו העברי של הצירוף 'אל תשתחוה לעץ ואבן'. המתרגם לארמית הוסיף, למען החרוז, שם-תואר למלה 'אבן' ותירגם: 'לא כיפיתין קם ציוא וכיפית עג'ורי', ותירגם צבר: 'אל תשתחוה לפני עץ וגושי לבנים (שרופות)'. ודוק, כשציי-רוף זה בא בקינה בפעם השנייה (בבית התשיעי, שורה שנייה) לא בסוף שורה, במקום שצורכי החרוז אינם דוחקים, תירגם אותו המתרגם לארמית בפשטות וללא שם-תואר: 'צנאם דידוך ציוא וכי-פאלי', היינו 'אלילך עץ ואבן'.

מכיוון שהקינה הארמית תורגמה מערבית-בגדאדית, הרי העניינים והמוטי-בים שהתפרשו לצבר כמשקפים את רקע חייהם של יהודי כורדיסתאן וקשורים בתרבותם ובספרותם — אינם כאלה.

בנוסף הערבי-יהודי נמצא פזמון חוזר בסוף כל בית, שהוא השורה האחרונה של הבית הראשון, וזו לשונו: יצלח לנא לנבכי טול אייאם ולייאלי היינו:

יאה לנו לבכות לאורך ימים ולילות הפזמון החוזר משתנה בסוף הקינה, כדי לחתום בסוף טוב, והבכי מתחלף בשמחה:

יצלח לנא לנפרח טול אייאם ולייאלי היינו:

יאה לנו לשמוח לאורך ימים ולילות בתרגום הארמי של הקינה השמיט המתרגם את הפזמון החוזר, כנראה משום שבזמנו עדיין לא נהגו בעדתו לקרוא קינה זו בציבור כתשעה באב. ואף-על-פי-כן נשארה באחד הבתים בקינה פניית החזן אל הקהל להרבות באבל וביגון, וממנה הסיק צבר שהקינה היתה נקראת בציבור בקרב יהודי כורדיסתאן.¹¹ פנייה זו מובנת יותר על רקע תפקידה הליטורגי של הקינה בעלת הפזמון החוזר. גם השורה האחרונה בקינה, שתירגמה המתרגם לארמית, אינה מובנת אלא על רקע הפזמון החוזר, שהשמיט המתרגם, כיוון שבינה ובין הפזמון החוזר יש הבדל של מלה אחת בלבד (במקום ה'בכי' באה ה'שמחה').

(ב) המתרגם תירגם קינה זו בדרך-כלל בהצלחה, תוך הקפדה על דפוסי צורה ודיוקים בתוכן, ועשה מלאכתו נאמנה. רק מקומות אחדים בקינה, שהיו בהם צירופים קשים, דילג עליהם המתרגם ונקט לשון תרגום חופשי. כך, למשל, הוא לא תירגם את הצירוף 'פי דימאתי ופי חלאלי', החוזר פעמים רבות בקינה. פעם — בבית השלישי בשורה החותמת, וזו לשונה: 'קאל אל צלטאן כדו הל ולאד אל כאפר וקתלוהו פי דימאתי ופי

11 שם, עמ' 89, בית 7, שורה אחרונה והערה

האל"ף-כ"י"ת והוסיף את שמו, כדי שיידעו, שהוא המתרגם.¹³ וכך נהג בתר-גומיו לקינות אחרות לתשעה-בב מעב-רית לארמית.¹⁴ כתב-היד של הרב חביב עלואן שאותו פירסם צבר, הוא העתקה שנעשתה לפני שלושים שנה בערך מכתב-היד של חכם שמואל ברוך, בידיעתו וברשותו של המתרגם לארמית. הרב שמואל ברוך הוסיף, כי קינה זו לא היתה ידועה בקרב יהודי כורדיסטאן, לא בערבית ולא בארמית, ולא היתה נאמרת שם בתשעה באב, והוא שתירגמה לרא-שונה לארמית, וכרב בעדתו הנהיג לאומרה בבית-הכנסת לעדת יהודי התר-גום בירושלים.

דבריי אלה לא באו אלא לתקן ולהש-לים את האינפורמציה שבדברי צבר שליוו את פירסום הטקסט, שהיה עיקר כמאמרו. הפירסום נעשה ביד אמונה, הן בהכשרת הטקסט הארמי, הן בתרגומו לעברית והן בהערות המלוות אותו. פרופ' צבר הביא כמאמר זה לידיעת הציבור את אחד הטקסטים היפים והמרשימים בתחומו, ולעניין זה אין נפקא מינה אם הוא מקור או תרגום.

רובם ככולם מצויים בנוסח הערבי-יהודי הקדום ביותר, החל מן השם עזרא (נמצא בכתב היד הקדום משנת תקצ"ו) וכלה בחתימת הקינה. מוטיבים אלה ברובם אין בהם ייחוד ונפוצים הם בסופורי-העם היהודיים בכלל ובסיפורי יהודי-המזרח בפרט. לכל היותר אפשר לדבר על ניבים ארמיים מקוריים בקינה, בצורתה האר-מית, ואלה נמצאים כצפוי במקום שהמ-תרגם תירגם באופן חופשי ובמקום שצורכי החריזה הכתיבו זאת.

אחר כתיבת שורות אלה איתרתי את חכם שמואל ברוך בירושלים, ובשיחה עמו בביתו (כיום כ"ה בניסן תשמ"א, 29.4.81) נודע לי מפיו, כי הוא הוא מתרגם הקינה 'קיצתית חנה' לארמית, שפרופ' צבר הביאה לדפוס. חכם שמואל ברוך, שנולד בעיר זאכו בשנת תרנ"ט (1899) ועלה לארץ-ישראל בשנת תרפ"ו (1925)¹² תירגם לפני ארבעים שנה בערך את הקינה הנדונה — יחד עם ההפטרה לתשעה באב, 'אסוף אסיפם' — מערבית-יהודית בגדאדית לארמית המדוברת כפי יהודי זאכו, מתוך ספרי קינות לתשעה באב בדפוס, בנוסח יהודי בבל. חכם שמואל ברוך תירגם את הקינה בסדר

13 חכם שמואל ברוך הוציא-לאור את הקינה בתרגומו הארמי, יחד עם פיוטים אחרים שתירגם לארמית בכתיבת-ידו, במהדורות צילום בתוך הספר טעמי המצוות של הרה"ג יוסף בנימין צוק"ל (אבי המתרגם), 'ירוש-לים תשל"ז' (ראה שם, עמ' קלא-קלט).

14 ראה, למשל, בתרגום קינת 'למי אבכה': שמואל ברוך חזק (שם, עמ' צט-ק); בקינת 'בליל זה יבכינו': שמואל ברוך חזק (שם, עמ' קא-קג); בקינת 'אליכם עדה קדושה': שמואל ברוך (שם, עמ' קה-קו); בקינת 'שאי קינה': אני שמואל ברוך בן חכם יוסף הי"ו חזק וברוך (שם, עמ' קי-קיג), ועוד ועוד.

12 על קורות חייו ראה: התחדשות, ב (ירושלים תשל"ה), עמ' 96-95.

יונה צבר: תגובה להערות

לקהל קוראיו. (דיון מפורט ודוגמאות לכך – ראה במאמרי 'Kurdistani Realia and Attitudes as Reflected in the Midrashic-Aggadic Literature of the Kurdish Jews', *Studies in Jewish Folklore*, ed. F. Talmage, ([Cambridge 1980], pp. 287-296). מובן שישנם גם מוטיבים משותפים לכל העדות היהודיות, ומה גם לשתי עדות כה קרובות כיהודי בבל ואשור.

אחרי שהיה מאמרי בדפוס השגתי צילום של גירסה בערבית-יהודית מגרבית, מספר אלון בכות חדש, בעריכת ציון חדאד ודוד גנאח (ליורנו תרע"ט), עמ' קג-קד. אכן, הנוסח דומה לנוסח שבארמית חדשה, אך יצויין שבכל מקום שהנוסח בארמית חדשה שונה, ניכר שהחכם שמואל ברוך הוסיף נופך מקומי. למשל, בית 2, שורה אחרונה: 'תוקעא כמתל הטיר לעאלי' (תיפול כמו העוף העליון שבמרומים); ואילו המשתמע בתרגום לארמית חדשה הוא 'כפי שנופל עוף משמיים, (כך) תיפול בתוך המלכודת שלי', ועיין הערתי שם.

לכסוף אבקש להוסיף תיקון לתרגום העברי שלי: בעמ' 91, שורה 2, במקום 'לעשות דבר נגדי' יש לקרוא 'לעשות דבר בשבילי'.

אני שמח ומודה לידידי ד"ר אבישור על שטרח ועמל כה רבות להעיר על אי-דיוקים שנפלו במבוא הקצר למאמרי, ובעיקר על שהשלים את אשר אני החסרת. מאחר שלא היתה בידי הגירסה שבערבית של יהודי בגדאד, לא יכולתי, כמובן, להגיע למסקנות שהתבררו לאבי-שור. כפי שרמזתי בהערה 1 למאמרי, ידעתי על קיומם של עיבודים בניבים שונים של ערבית-יהודית (ולא רק של יהודי בגדאד) ובפרסית-יהודית, אך מאחר שעיקר מטרתי היה להציג את הגירסה שבארמית החדשה, בתוספת רמי-זות לזיקתה למקורות הקלאסיים, לא עסקתי בהיבטים אחרים של השוואה בין הגירסאות העממיות השונות. ושמה קדם לכולם מקור עברי? המבוא הקצר שלי לא נועד אלא להכשיר את הקורא להבנת הנוסח שבארמית החדשה. קביעתו של אבישור 'שכל אותם עניינים ומוטיבים שהתפרשו לצבר כמשקפים את רקע חייהם של יהודי כורדיסטאן וקשורים בתרבותם וכספרותם – אינם כאלה; אינה מוצדקת, משום שאפילו בתרגום 'מילולי', מוסיף המתרגם בחברה מסור-תית, בידועין ובלא יודעין, ביטויים ומר-טיבים המשקפים את הווי עדתו, ומשנה דברים העלולים להיות בלתי-מובנים